

Uluslararası
Uyğur Araştırmaları Dergisi
2015/5

ŞİVÉTSİYEDİKİ TARİXİY MATÉRİYALLARDA UYĞUR KİYİM-KÉÇEKLİRİ TOĞRİSIDA

About Uyghur Clothes in Historical Materials of Sweden

Zulhayat ÖTKÜR*

Özet

İsveçli kâşifler 20. yüzyılınbaşlarında Şincañ'a kısa yolculuklar yapmaya başladılar. 1892-1938 yılları arasında diplomat ve filolog Dr. Gunnar Jarring (1907-2002) araştırma yapmak için Kaşgar'a gitti. Burada yerel halktan ve İsveçli misyonerlerden birçok malzemetoplayan Dr. Gunnar Jarring İsveç, Lund Üniversitesi kütüphanesine tüm elyazmalarını bağışladı. Lund Üniversitesindeki bu koleksiyon dünyadaki en büyük üçüncü koleksiyon kabul edilebilir. Koleksiyon sadece Şincañ'a ait klasik ve halk edebiyatı kültürünü ve mistisizmini yansıtmakla kalmaz, İslam dinine ait elyazmaları, hukuki ve tarihi belgeleri, tıp el kitapları ve İsveç Misyoner Sözleşme Kilisesi'nden belgeleride içermektedir. Bu yazıda diğer İsveçli arkeologlar tarafından korunan dokumalar, İsveçli misyonerlerin günlüğü, Gunnar Jarring el yazması koleksiyonları gibi bazı tarihi kaynaklara göre kullanımda olmayan giysiler, araçlar ve dokuma imalatı ile ilgili geleneksel Uyğur giyim kültürü tanıtılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Uyğur, giysiler, İsveçli misyonerler.

Abstract

Swedish explorers began their trip to Eastern Turkestan in the early twenties century. Between the year 1892-1938 the Swedish diplomat and philologist Dr. Gunnar Jarring (1907-2002) went to Kaşgar, Eastern Turkestan for a study. During his stay, he collected extremely rich materials from local peoples and Swedish missionaries. Then he donated all the handscripts to the library of Lund University, Sweden. The collection could be count as the third largest collection in the world. The collection not only mirrors Eastern Turkestan society and culture with its classic and folk literature, Islamic religious manuscripts, judicial and historic documents, manuals of medicine, trades and mysticism etc., but also contains documents from the Mission Covenant Church of Sweden in Eastern Turkestan. In this paper, I will discribe the traditional Uyghur garment culture concerning the manufacture of the textiles, tools, and finished garments according to some historical sources such as collections of handscripts by Gunnar Jarring, the diary of the Swedish missionaries and preserved textiles by some other Swedish archaeologists.

Keywords: Uyghur, garments, Swedish missions.

1890 yılliridin başlap Uyğur ziminiğa Şivét-ekispiditsiyiçiliriniñ qedimi tekken bolup, Sven Hedin(1865-1952)tunci qétim Himalaya téğidin ötüp Ottura Asiyağa ékispiditsiye sepiride bolğan tunci Şivétisiyilik ékispiditsiyiçi.U tunci qétim 1893-1897 yılliri Tarim oymanliqi, Pamir igizliki,Tekliman çöllikide qédirip tekşürüşte bolğan bolup, étnografik matériyallarni ğerp ellirige élip kelgen.U élip kelgen Uyğur ziminiğa ait kündilik xatire,

* Stockholm Yetişkin Eğitimi Merkezi, Stockholm-İSVEÇ, E-posta: qoramtaş@hotmail.com.

xerite, foto resim, hayvanat ve ösümlük evrişkisi qatarlıqlar hazir Şivétsiye Étnografiye Moziyi veŞivétsiyeDöletlik Tebiet Tarix Moziyida saqlanmaqta.

1892yilidin 1938yilğiče Şivét missiyonirlar cemiyitiniñ teşkillişi bilen Şivét missiyonirlari Qeşqer, Yerkent ve Yéñisarqatarlıq caylarda missiyonirliq paaliyetliride bolğan.Eyni vaqıtta eqidisi küçlük bolğan bu Musulmanlarni Xiristiyanğa ayladuruş ançe asanğa toxtaydığan iş emesidi.Şuniñ bilen missiyonérlar davalas, dariltam-mektep éciş,qol hünerven terbiyileş qatarlıq téxnikiq yardım işliri bilen şuğullinidu ve 1912yili Qeşqer’de basma zavuti qurup çıqıdu.Şivétsiyilik meşhur diplomat, tilşunas alim Gunnar Jarring(1907-2002)til öginiş meqsidide Qeşqer’ge kélidu.UQeşqerde missiyonirlar bazisida turidu ve şu ceryanda yerlik xelqtin alğanve missiyonérlarniñ iane qilğan nurğun kündilik xatire, xet-çek, tartqan resim, şundaqla Qeşqer’diki missiyonir basma zavutida bézilğan türlüq edebiy eserler, kaléNDAR, ziyaret léntisi, négatip, derslik kitap,gézit, jurnal qatarlıq matiriyallarni Şivétsiyige élip kélip, bir qismini Lund Univérsitéti Kütüpxanisige iane qilidu. Bu saqlanmılardunya boyıçe hazirğiče saqlanğan üçinçi çoñUyğurlarğa ait qol yazma toplimi bolup,1100 témidiki 560 parçe qol yazmidin terkip tapıdu.Bu xil baylıqlar bizniñ 150 yilliq tarixiy, medeniy miraslırimizni tetqiq qiliş, izdinişte nahayiti qimmetlik matériyal bolup saqlanmaqta.Qol yazmılar peqet filologiyilik,tarixiy tetqiqat qimmitige ige bolupla qalmay yene öz devridiki Şerqiy Turkistancemiyitiniñ diniy veziyiti, tibbiy davalas, qanun tüzüm, qol hünervençilik,mistisizim qatarlıq veziyitini çüşiniş, tetqiq qiliştimu zor qimmetke ige.

Men özümniñŞivitsiye Xanlıq Kütüpxanisi, Şivitsiye Döletlik Arşipi, Missiyonirlar Çérkavi Arşibxanisi, Étnografiye Moziyi qatarlıq orunlarğa bérip yuqiriqi qol yazma, resimlarni körüşke, ün alğu léntilirini añlaş pursoritige ige boldum. Qol yazmılarniñ beziliri Xoten qeğizige, beziliri Ros ve Şivit qeğezlirige yézip qaldurulğan iken.Ularniñ %75’i Uyğur tilida yaki Çağatay Uyğur tilida yézilğan.Şivétsiyede saqlanğan bir qisim matiriyallarğa اساسen Uyğur yéqinqi zaman kiyim- kéçekliri toğrisida az-tola izdendim.

Uyğurlarniñ yürüş turuşı, kiyinişke étibarbérişive qol hünervençilik, déhqançiliq, işlepçiqiriş usulliridiki özgiçilikler missiyonirlar ve arxéloglarniñ diqqitini tartqan ve bu heqte xatire qaldurğan.Matériyallarğa اساسlanğanda Uyğurlarniñ ecdadlıri miladi 2-esirdin başlapla yün, yipek ve ösümlük talaliridin kiyim kiyişi başlığan(Lemcini 1993: 104).Bu şu zamanlardila Uyğurlarniñ toqumiçiliq, boyaqçiliq, çarviçiliq ve qol hünervençilikiniñ tereqqiy qilğanlıqini, tarixta özgiçe xas uslub yaratqanlıqidin dérek béridu.Uyğur kiyim kéçekliriniñcinsiy perq,yaş-qoram, pesil ve sorunğa qarap ayrılışi nahayiti éniq bolup, reñ, matériyal ve pason cehettin roşen perqçe ige.

1. Ayallar İgenliri

Eyni vaqıttiki missiyonérlardın biri bolğan Sigrid Högbérgniñ qaldurğan kündilik xatirisige اساسlanğanda, Uyğur ayalliri kiyim-kéçek ve zibu zinnetke hérisemen bolup, ularni hetta ictimaiy ornini belgileşniñ ölçimi dep qariğan.Peqet kiyim-kéçek, yasiniştinla ayallarniñ qaysisiniñ xocayin ve qaysisiniñ mulazim ikenlikige höküm qilgili bolıdığan bolup,meyli xocayin ayal yaki mulazimlar bolsun hemmisiniñ ağızidin oxşaşla qopal tillarni añlıgılı ve bolmiğur iş heriketlerni uçritiş tes emes.Şuña Uyğur cemiyitide xocayin bilen malaylar otturisida ğerp elliridikige oxşimaydığan bir xil yéqin, qoyuq munasivet bolup, malaylar şu ailiniñ barlıq pinhan sirlirini saqliyalaydu ve ailide yüz bergen barlıq qutluq işlardın şundaqla ceñge-cidellerdin xever tépip turidu(Kundilik Xatire Qolyazmiliri). “KiyimlarniñBayani” digen qol yazmiğa اساسen bay ayallarniñ yürüş-turuşi mundaq tesvirlinidu (Jarring 1992):Uyğur ayalliri altun halqa, altun tacve etles köyneknı eñ yaqturidu.Ular yene tavar, duxava veçekmenlerdinmu oşuqiğa kélidığan köynek tiktürüp kiyişi ve türlüq matériyallardın tikilgen şalvar kiyişi yaxşı köridu.Andın ular yene kiyimniñ töpige aq reñlik yéñi uzun perice kiyidu,lékin uniñ yéñini sapmaydu.Béşiğa bolsa

liçek salidu.Lékin Xoten ve Yerkentte bolsa perice orimaydu, ular töt çasa kélidiğan Hindistan dakisidin taki tapiniğa kelgüdek liçek artışıdiğan bolup, bu xil liçek behri dep atilidu.Gerdiş dep atilidiğan yene bir xil liçek bolup, pütünley keşte bilen tikilgen.Uyğur ayalliri yaz peslide tolisi nepis meşüt libaslardin kiyim kiyse, qış peslide yénik körpilerdin tikilgen cuvilarni tikküzüp, izme tügmilirige üç misqalliq teñgini tügme qilip kiyidu.

Burunqi zamanda Uyğur ayalliri peqet qizil reñnila vekil xaraktérigé ige dep oylaytti.Lékin hazir ular reñgareñ reñlerde kiyinidiğan bolup reñ çeklimisi yoq.Uyğur ayal kiyim kéçekliride yaqa közge taşlinip turidiğan bolup, adette çoñraq yaqini yaqturışıdu.Ayallar keñrek şalvar kiyidiğan bolup, paxtiliq şimni tar qilip kiyidu ve qur (belvağ)bilen béliyin bağlivalidu.Ular yene tiziğa yaki oşuqiğa kélidiğan türlüq reñdiki rextlerdin özara ulap tikilgen quraq iştanlarnimu kiyışıdu.Uyğur ayalliri yene burunqi zamanlarda baftu dep atilidiğan bir xil çapan kiyidiğan bolup, tamamen yïnnide ilmidozluq bilen meşüt yipta gül tikip teyyarlinatti.Ular hetta ötüklirige ve sapma keşlirigimu kalatun yipta gül çekip kiyışetti.Ular yene kiyimliriniñ yaqa ve peşlirige kök paxta rexttin esterlik qilip kiyim kiyışıdu, bu kiyimni téximu qélipqa kirgüzüp, sipta ve culaliq körsitidu.

Uyğur ayallar kiyim-kéçekliri içide yaş qizlar bilen toy qilğan cuvamlarniñ kiyiniş adetlirimu roşen perqlinidu.Cuvan boluş üçün alahide méhman çağirip, qoy öltürüp, yéni igenlarni teyyarlap, cuvan toyi bérilidu ve cuvançe köñlek yeni iraqiy kiyip uniñ üstidin üççi uzunluqtiki pota bilen bağlivalidu.Cuvançe kiyimler adette yandin tügmiliniydiğan bolup, neşpüt şekillik yoğan tügmiler békitilgen. Tügmiler altunğa beş dane qizil yaqut olturğuzup, çörisige yéşil yaquttin zinnet bérilgen şekilde yasalğan.Yuqurıqi bayanlardin körivélişqa boliduki Uyğur ayalliri ezeldin kiyimlikniñ matériyalığa ve turmuşqa qolayliq, sorunğa mas kélişke ehmiyet bérıp kelgen.

Yene bir missyonir Maria Lovisa'niñ 1912-yili 14-aprilda ailisige yazğan bir parçe xétide öz vaqtidiki Qeşqer'diki missionérlar doxturxanisiğa kélip davalanğan Uyğur ayalliriniñ paxta, qélin yipek ve duxavilardin uzun köynek kiyidiğanliqi, ularniñ mervayit, zire, yaqutlardin zibu-zinnet taqaydiğanliqini bayan qilidu.

Undin başqa ayallar kiyimliridin yene nimçe, xentaze(Xenzutilidin kirgen),ciletke qatarliq kiyimlarnu bar.

2. Erler İgenliri

Uyğur erliri tolisi xesidin tikilgen köynek ve tamballarni kiyişi yaqturidu.Asasliqi kültreñ,qara ve aq reñlik kiyimlarni kiyışıdu.Yaz künliri köynekniñ sirtiğa yektek yaki kenzur dep atilidiğan ton kiyışıdu ve belvağ bilen tonini bağlivalidu.Bu xil belvağlar qizil, yéşil, sériq, qara ve aq reñlerde bolidu.Yaşlar qizil ve béğirreñge oxşaş oçuq reñlerde, yaşanğanlar tutuqraq reñlerde pota bağlaydu.Eñ üstige paxtisiz yolluq yipek beqesem çapan kiyidu.Erlarniñ kiyimliride peqetla birla izma ve birla tügme bolidu.Balilar ve yaşlar bolsa, kenzur tonni köprek kiyidu,şuniñğa munasip saqal buruti bar kişiler yektek kiyidu.Peqet yektek ve kenzurniñla yançuqi bolidu, qalğan kiyimlarnu yançuq sélinmaydu.

Uyğurlarniñ belvağ bağlaş örp-aditi arxélogiyilik tarixiy matériyallardimu xatirilengen bolup, dañliq toqulma mutexesisi Vivi Sylvan(1870-1961) Sven Hedin ve Bergmanlar Kiroran xarabiliqidin tépilğan Şivétsiyege élip kelgen toqulma buyumlarğa اساسen yézıp çiqqan "Kiroran YuñToqulmiliri" namliq kitabida, yuñ yip, şoyna, boquç digen sözlarni köp qétim tilğa alğan.

Vivi SylvanKiroran'din tépilğan momyalarniñ kiyim kéçekliri üstide toxtilip, eyni vaqitta er ve ayallar téridin tikilgen, tiziğa kélidiğan aldi oçuq kiyimlarni kiyip, yuñ yiptin éşilgen belvağlar bilen bağlivalidiğanliqini, ayallarniñ toniniñ erlarnu qarışanda keñrek

bolidiğanliqini bayan qilidu (Barber 1999).Yavropada bolsa, bu xil aldi oçuq tonni peqet baliliq ayallarla kiyidiğan bolup, sebebi bu ularniñ bala émitişige qolayliq yaritiş üçün idi.

Şivétsiyelik arxéolog Folke Bergman(1902-1946) qum derya déltisidin tépilğan qevrilerdiki kiyim-kéçeklerni mundaq tesvirleydu:Aldida ikki péşi bar, aldi oçuq kiyim,boyalmiğan aq yuñ yiptin toqulğan bolup,yipniñkeñliki2 mm,belvağ qizil reñlik yiptin boş qilip toqulğan bolup, yipniñ keñliki 4 mm kélidu.Kiyimlerniñ toquluş senitimu uni heyran qaldurğan.Uyene kiyimlerniñ nahayiti siliq toqulişiğa ve süpitiniñ yuqiriliqiğa qarap, töge yaki başqa hayvanlarniñ yuñidin emes, qoy yuñidin toqulğini ispatlap çıqqan, şundaqla şu xil qoylarniñnesliniñ kavkaz-paris neslidiki qoylar ikenlikini qiyas qilip, şu tupraqta yaşığan kişilerniñ déhqançiliq bilen şugullinidiğanliqini ve töge, at,işek qatarliq hayvanlarni baqidiğanliqini,derya boyida béliqçiliq qilidiğanliqini ve köp qisim kişilerniñ qomuşluqta yaki tüzleñlikte ovçiliq qilidiğanliqinimu otturiğa qoyğan.Diqqet qilişqa tégişlik yene bir pakit şuki, yuñçiliq ularniñ esasliq soda obékti bolup, içkiri ölkilerde eyni devrde téxi undaq téxnika yoq bolğaçqa, esasliq başqa ölkidikilerni yuñ toqumiçliq buyumliri bilen teminlep kelgen(Bergman 1939).

3. Baş Kiyimler

Uyğurlarniñ baş kiyimliridin tumaq,kula, doppa,posma, telpek qatarliqlar bar bolup,Uyğurlarniñ yaşaş muhiti ve milliy terkipliriniñ özgirip turuşığa egişip qalpaq, selle,qulaqçaqatarliqlarmu uçraydu.

Mötiver kişiler Hindistan dakisidin béşiğa selle yögeydu, yaşlar bolsa söser, tülke, körpe ve bulğun tériliridin tumaq kiyişidu.

Erlerniñ tumaqliri kök reñlik yipek yaki paxta rextte tikilidu ve şekli gümbez şekilde bolidu.

Ayallar kemçet tumaq kiyişni yaqturidu,ularniñ tumaqliri gümbez şekilde bolup, nisbeten égir bolidu.Uyğur ayalliriniñ doppilirimu şundaq gümbez şekilde bolup,adette tavar ve kimxap dep atilidiğan bir xil paxta arilaş yipek rextte tikilidu.Kéyinçe ular Semerqent doppilirinimu yaqturup kiyişni başliğan bolup, doppilirini altun ilğuş bilen çaçqa qisişivalatti.

Uyğur ayalliriniñ zibu-zinnetke amraqliq ve ehmiyet béridiğanliqimu missiyonirlarniñ xatiriside xatirlengen bolup, "EgerUyğur ayalliri birersi yéni bir xil zibu-zinnet taqisa qalğanlirimu derhal şundaq zibu zinnetni izlep tapmiğuşe köñli aram tapmaydu, bu xil hérişmenlik şu dericide küçlük ikenki bezide ailide ziddiyet peyda qilip, acrişişqa élip baridu" dep tesvirliqen(På Obanade Stigar 1917: 221).

Uyğur ayalliri qulaqliriğa altun halqa, başliriğa'altun tac,bileklirige altun ve kümüş bileyzükhemde barmaqliriğa qizil ve yeşil yaquttin, zumret taşlardin üzük taqaşni yaxşı köridu.

Lopnur tevesidin tépilğan qevre toğriliq matiriyallardimu er cesetniñ bilikide yuñ yipqa ötküzülgen taş monçaq bileyzük, ayal cesetniñ bilikide bolsa, reñlik yipqa ötküzülgen uşşaq peyler ve taşlardin yasalğan bileyzük tépilğan(Bergman 1939).

Buniñdin eyni zamanlardila Uyğur xelqiniñ éstétik qarişiğa ige bolup, öz güzelligirini namayen qilişni ve celpkar boluşni közligenlikini körivalalaymiz.

Uyğur ayalliri içide yene çaç örüş örp aditi bolup, kiçik qizlar üçtal yaki beş tal örüme örüydu. Bezide ular özliriniñçaçlirini ve qotazniñ quyruqidin örüme yasap çaçliriğa çaçliq qilip sélivalidu.Ular beş tal örüme çaçni özara çetiş üçün qehriva ve kümüşlerdin çétiq yasap çaçliriğa taqivalidu.Bu beş tal çaçniñ tomluğu çoqum bilektek boluşı kérek idi, şu çağdila ularniñ güzelligi namayen bolidu dep qarilatti. Neticide ular nahayiti égir bolup

ketken çaçlirini kötürüşelmey sel keynige dacipmu ménişatti(På Obanade Stigar 1917:220).

Vivi Sylvanyene şu qum derya vadisidin tépilğan 36-nomurluq qevridiki ayal cesetniñ baş kiyimliri toğriliq munularni bayan qilidu: "Bu ceset béşiğa iç başliq ve taş başliqtin ibaret ikki başkiyim kiygen, iç başliq sağıuçqa mayil yuñdin toqulğan bolup, yumılaq şekilde başqa çaplışıp turidiğan hem qulaqni yépip turidiğan bolup, igizliki texminen 27cm kélidu. Taş başliqmu nahayiti isil kigiz doppa bolup, toquluşi dégendek siliq bolmisimu lékin çinve mezmüt idi. Ustide qizil reñlik çuçisi, bulğun térisi ve uzun peyler qatarliq zinneliri baridi.

Véngiriyilik arxélog Aurel Stein(1862-1943)ve Sven Hedinlarniñ tetqiqatığa qariğandimu Xoten ve Çaqliq rayonlirida muşu xil kigiz toquş téxniki mevcüt iken.

Méniñçe Uyğur doppliriniñ gümbez şeklini éliši kéyinki vaqıtta Qaraxanilar devrige kelgende İslamniñ qobul qilinişiğaegişip mimarçılıq, ressamliq, neqqaşlıq senetlirige gümbez eqidisi siñip kirişi bilen teñ, kişilerniñ turmuşığa ve éstétik qarişiğa bivaste tesir körsütüp tedrici gümbez şeklini alğan boluşı mumkin. Men bu qiyasimni tövendiki yene bir tarixiy pakit arqiliq küçeytmekçimen.

Yuqirida bayan qilingan tarixiy pakitlardin yene 500yil qedimiy bolğan yeni miladidiniñ 1-esirliride mevcüt bolğan Turpan su béşidin tépilğan qevrige qariğanda, ayal ceset nahayiti keñ bolğan qizil, sériq, qoñur reñlik, toğrisiğa yolluq yuñ kiyim kiygen bolup, béşiğa qara reñlik, uçluq xuddi qizil muçqa oxşaş şekillik başliq kiygen. Bu xuddi Xiristiyanlarniñ ervahlar bayrimi rivayitidiki süpürgige minip kélidiğan séhirlik cadugerniñ béşidiki doppisiğa oxşaytti. English tilidiki séhir digen menidiki "magic" digen söz parisçidiki pop digen menini bildüridiğan "magus" digen sözdin kélip çıqqan. Séhirgerlerdigende biz adette astronomiye, astrologiye yeni yultuzlar tetqiqati, tibbiy bilimlerge ige, rohiy dunya bilen alaqa qilalaydiğan, ve yamğur, şamal qatarliq tebi'et hadisilirini kontrol qilalaydiğan, béşiğa igiz doppa kiyivalidiğan kişilerni köz aldimizğa keltürimiz(Sylwan 1941).

Undaқта Turpandin tépilğan cesetler bilen parislarniñ özara bir bağınişliqi barmu qandaq? digen sual tuğulidu. Ottura Asiya ve hazirqi Şincañ qedimdin tartip her xil milletler olturaqlaşqan zémin idi. Türkiy til séstimisidiki milletlerdin sirt yene başqa milletlermu bu zéminda uzaq muddet yaşap, Uyğurlarniñ iqtisadiy, medeniy hayatida muhim rol oyniğan.

Tarim oymanliqi boyliridin tépilğan meñgü taş yadikarlıqliridin qedimki İnan millitiniñ bir tarmiği bolğan Soğdilaryéziqida yézilğan Buddha, Maniy, Néstoriyann yadikarlıqliri tépilğan. Bulardin qariğanda eyni vaqıtta bostanliqniñ cenubi teripide pütünley Soğdi millitiniñ tesiri küçlük bolğan bolsa, Aqsu, Kuça, Turpan qatarliq bostanliqniñ şimalidiki rayonlarda Miladidin burun 2-esirde tüzleñlikke yétip kelgen Toxarlarniñ tesiri küçlük idi. Asta- asta bu xil milletler Türklüşip, Uyğurlüşip ketken, şuniñ bilen ularniñ medeniyitimu Uyğur medeniyitiniñ bir terkibiy qismiy bolup qalğan.

Şundaq, tarixiy şarait ve cuğrapiyilik muhittin başqa, milliy terkipniñ murekkeplikimu Uyğur medeniyitiniñ köp menbelik boluşini belgiligen.

Tilşunas proféssor Victor H. Mairniñ tetqiqatığa asalanğanda Gensu bilen Ottura Asiyaniñ çégrisidiki Dunhuañ digen sözmu Paris tilidin kélip çıqqanken. Xenzu tilidiki "dun" "xéti" "ot" terkibini öz içige alidiken. Bu parislarniñ otni xever yetküzüş üçün qollinişidek aditidin kélip çıqqanliqini delilligen.

Yuqiriqi pakitlarğa asasen Turpandin tépilğan cesetniñ béşidiki konus şekillik doppiniñ Soğdi dininiñ tesiridin kélip çıqqanliqığa höküm qilişqa bolidu.

4. Ayak Kiyimler

Uyğur ayaq kiyimliri içide ötük, kalaç, mese, sapma keş qatarlıqlar bolup, ular qoy, öçke, yaki kala tériliride tikilidu. Erlerniñ ayaq kiyimliri erençe dep atilidu, ayallarniñ ayaq kiyimliri zipane dep atilidu, bu belki ayallarniñ nazakitini ipadileydiğan tesviriy söz "ziba" digendin kélip çıqqan boluşı mümkin. Balilarniñ ayaq kiyimliri bolsa bačkine dep atilidu.

"Mozdozluq Risalisi" de bayan qilinişçe, mozdolar özliri işlitidiğan xurumlarni tövendikidek atap kelgen: Kirim(öçketérisi), buze(aşlanğan öçke térisi), kön(xurumniñ umumiy atilişi), sayra(qasraq tére), bişo(bir xil ayaqniñ içige élinidiğan xurum), çigirin(inek térisi), ufuki(bir xil alahide xurum), bulyari(qizil qoñur reñlik xurum). Bu risalide yene ayaqniñ pütüp çiqışcanyani mundaq bayan qilingan:

"Mozduz mese tikken vaqıtta rextni endizniñ töpisi de qoyup tikidu, yiniñni saqdoz dep atilidiğan bigizçiniñ yardimide sançip turup, yipni tartidu. Andin gülçiñ dep atilidiğan reñlik xurumni tikidu, andin bişo dep atilidiğan rext bilen içi teripige ester qilip, belçide esterniñ igiz pes yerlirini tüzleydu. Andin qélipke tartip, çem késip mixlap, çemdoz dep atilidiğan dereş(bigiz) bilen tilip paşnisiğa yetkende, paşnidoz dep atilidiğan yene bir xil bigiz bilen tikidu. Rextni tikidiğan vaqıtta dezgir dep atilidiğan tasma bilen tartip qoyidu, andin ayaqniñ qonçığa sañ (bir xil yağaç) çéçip, muadérdon deydiğan yağaç esvap bilen siliqlap, uni yene palpuşteq bilen pedazlap teyyar qilidu.

Ayaq kiyimler toğrisida tarixiy matiriyallardimu ecdatirimizniñ eqil parasetlik ikenliki namayen qilingan bolup, yene şu qum derya vadisidin tépilğan qevriler toğrisidiki tetqiqatlarğa muracet qilidiğan bolsaq, qevridiki er ve ayallarniñ ayaqliri kala térisidin çem qoyulup, métal yinne işlitip ustiliq bilen tikilgenliki bayan qilinidu. Erençe ayaq kiyiminiñ oñ ve sol payliri oxşaş qilip tikilgen bolup, ayalçe ayaqniñ oñ ve sol payliri perqliq idi. Ayaqlarniñ içige qoy térisidin ester sélinganidi (Hermanvd. 1942).

5. Rextlerniñ İşlepçikirişi Hekkide

Ecdatirimiz túrlük nepis, culaliq, sipta rextlerni işlepçiqarğan bolup, bapkarliq, sergezçilik ve boyaqçiliq téxnikişi yüksek ravaçlanğan. Ayrim ayrim halda "bapkarçi, sergezçi ve boyaqçiniñ bayaniğa qaraydiğan bolsaq, bir qisim hazir özimiz yoqitip qoyğan şundaqla başqa milletlerniñ ulge élişiğa ilham bolup kelgen bir qisim téxnikalarni bayqaymiz.

Rext toquş maşinisi tegva dep atilidu. Qomuşteli yiplarni qatar tizip, her qomuşniñ yipiniñ uçini bir taldin élip kanare dégen uşşaq qozuqlarni qatar sancip yiplarniñ uçini taclap(oñlap), qozuqlarğa ilip bolğanda yoğan bir kallek yip qilip uni patlap tartidu ve un bilen patlaydu. Müñgüzdin yasalğan bu nerse moka dep atilidu. Yipni qoyidiğan bir neyçe bar, bu deftin dep atilidu. Yene bir yip rextni basidiğan neyçe pika dep atilidu. Teyyar bolğan xamni yögeydiğan yağaç türge dep atilidu. Yipni kérip béridiğan yene bir xil esvap tiy dep atilidu, deftini kötürüp turidiğan cayi göle dep atilidu. Yipniñ qétini acritip béridiğan üç parçe yağaç oynağuç dep atilidu.

Andin rextler sergezçiğe apirip bérididu. Ularniñ işlitidiğan esvabi küp ve camdur. Xamni yene rextni zemçiğe çilap alğandin kéyin kaltekte xamni yögep çiqip xamni süyini çiqiriş üçün lazim qilidu. Ular tamğa bésip aq bilen qizil reñni, kök bilen aq yaki yeşil bilen aq reñlerni hasil qilidu. Ularbu xil téxnika bilen şahtavar, çekmenlerni bésip çiqiridu. Ular sergezçilikke zemçe, buzğun(piste yağıçi), urédan(robiye boyiqi), beqem(Braziliye yağıçi), sap kislata ve sürme qatarliq ximiyivi, minéral ve tebi'iy eşyalarni qollanğan.

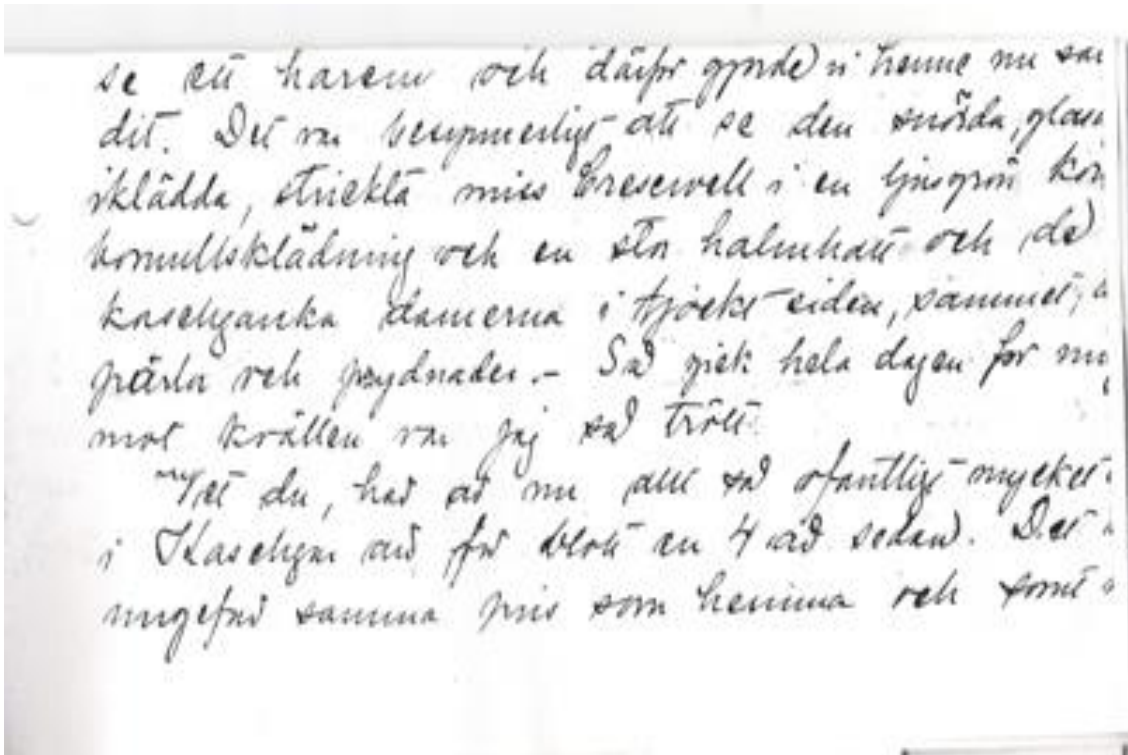
Axirida boyaqçilar işlitidiğan esvaplar sergezçiler işlitidiğan esvaplarğa asasen oxşaydiğan bolup küp, cam, lékçap ve şikeçap qatarlıqlar bar. Lékin boyaqçilar bir xil alahide tum

sösün reñni işlitidu, sergezçiler bolsa yeşil, qizil, zembeqiy(gül samsaq reñgi), kök, sériq, qara, şaptul reñ, qoñur reñ qatarliq köp xil reñlerni işlitidu.

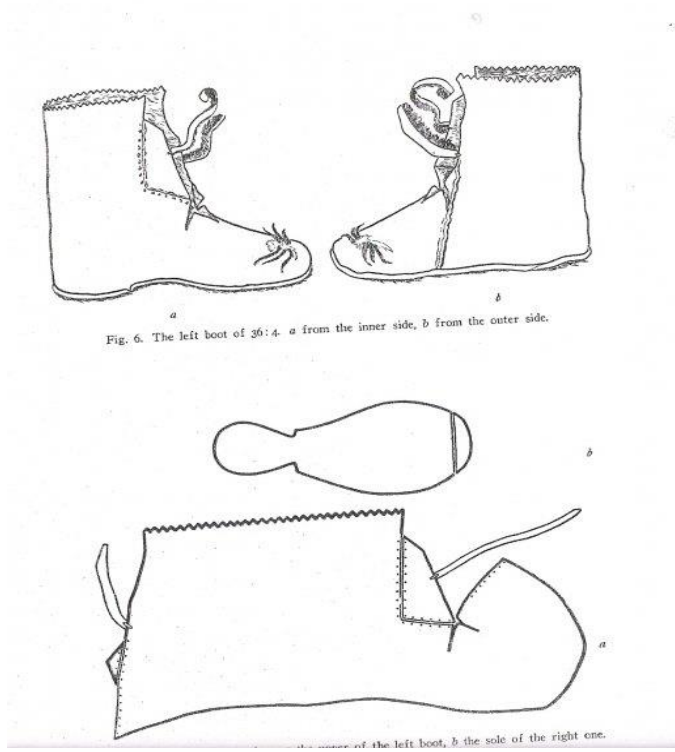
Vivi SylvanKiroran xarabiliridiki toqulma buyumlar toğrisida yazğan kitabida yene Kiroran toqumuçiliq usuliniñ nahayiti özgiçe bolup, bu xil téxnika eyni vaqitta Cuñgo içki ölkiliridimu téxi Tañ devridin burun bu xil téxnikiniñ qollinilmiğanliqi, birdin bir mumkinçilik ottura déñizniñşerqidiki döletlerde şu zamanda qollanğan téxnikilar bilen ortaqliq barliqini, şuna bu xil téxnikiniñ melum xil vasitiler bilen Ottura Asiyaniñ merkizige yétip kelgenlikini qiyas qilğan.Boyaqçiliq téxnikisidimu tuz, kislata veösümlükler, tupraqtin élingan bezi maddilarni qollanğanliqini ispatliğan(Svenska Mission Förbundets Årsbok).

Démek alahide tarixiy şarait, cuğrapiyilik muhit ve milliy terkiq qatarliq şertler Uyğur medeniyitiniñ köp menbelik boluşini belgiligen. Bu xil köp menbelik xaraktér diniy étiqad, exlaqiy çüşençe, til- yéziq, edebiyat senet, örp adet, turmuş usuli qatarliq cehetlerde roşen ipadilengen. Cümlidin kiyim-kécek medeniyitimizmu içki taşqi cehette keñ qobul qiliş, üzlüksiz yéñiliq yaritiştin ibaret xususiyetke ige bolup kelmekte.

Axirida, men Şivétsiyede saqlanğan Uyğurlarğa ait tarixiy, medeniy miraslarniñ Uyğur medeniyitini, tarixinitetqiq qilğuçi, izdengüçi ve qiziqquçilarğa bu xil matériyallarni ularğa yetküzüş pursitige ige bolğimdin özümni çeksiz bextlik hés qilidiğanliqimni bildürimen.

Resim 1: Missionir Sigrid Högborgniñ kündülük xatirisidin parçe (Şivétsiye Missionirlar Çérkavi Arxipxanisida)

Resim 2: Ayakniñ kesme yüzi körünüşi (Woolen Textiles of the Loulan People namliq kitaptin élindi)

Resim 3: 3800 yil burun yaşığan Kiroran melikisi (Zhongguo, Xuar Muzéyi)

Resim 4: Baylar tebiqisidiki bir jüp er-xotun (Missionir Gustaf Ahlbert teripidin tartilğan, “Egri Toqay Yollardiki İzlar-Şerqi Tūrkestandiki 25 Yil”)

Resim 5: Yüzi oçuk Uyğur ayalliri (Missionir John Törnqvist teripidin tartilğan, “Egri Toqay Yollardiki İzlar-Şerqi Tūrkestandiki 25 Yil”)

Paydilanmalar

Barber (1999), *The Mummies of Urumçi*.

Bergman (1939), *Archeological Researches in Sinkiang*.

Carring (1992), *Garments From Top To Toe*.

Herman vd. (1942), *Der Archäologischen Untersuchungen in Ost Turkistan*.

Högberg, *Kundilik Xatire Qolyazmiliri*, Missionirlar Çérkav Arxibxanisi.

Lemcini (1993), “Turpan Rayoniniñ Qedimki Dihqañçiliq Medeniyiti Toğrisida Qésqıçe Bayanlar”, *Şıncañ İctimaiy Penler Tetqiqati*, 3, 104.

På Obanade Stigar (1917).

Svenska Mission Förbundets Årsbok.

Vivi (1941), *Voolen Textile of the Loulan People*.